

*КРАСНОВА Марія Василівна
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри екологічного права,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка*

ІНТЕГРАЦІЙНИЙ ТА ДИФЕРЕНЦІЙНІ ПІДХОДИ В ТЕОРІЇ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА: ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ НАУКИ

Екологічне право як будь-яка юридична наука застосовує різні методи пізнання для пояснення відповідних правових категорій, взаємозв'язків, положень з метою формування цілісної картини системи цієї галузі, її предмета, методів, об'єктів, джерел тощо. Такими, наприклад, можуть бути наукові методи діалектики, аналізу, синтезу, індукції, дедукції, моделювання, системно-структурний, формально-юридичний, прогностичний, порівняльно-правовий, історичний методи та ін.. Про такі методи дослідники, як правило, згадують в наукових працях, якими підтверджується відповідний ступінь кандидата чи доктора юридичних наук.

Водночас, переважно в науково-навчальній літературі, зустрічаються деякі підходи, які можуть співвідноситись із методами науки. Зокрема, досить часто в працях застосовуються так звані інтеграційний та диференційний підходи. Зокрема, Андрейцев В.І. застосовує інтегрований підхід при визначенні поняття екологічного права як інтегрованої правової спільності (комплексної галузі права), яка об'єднує сукупність еколого-правових норм, що регулюють екологічні відносини з метою ефективного використання, відтворення, охорони природних ресурсів, забезпечення якості навколишнього природного середовища, гарантування екологічної безпеки, реалізації захисту екологічних прав, або ж торкається питань інтеграції та диференціації при розкритті понять об'єктів та джерел екологічного права [1]. У іншому випадку він пропонує застосовувати інтегрований підхід щодо законодавчої ідеології урегулювання екологічних правовідносин, перш за все, політико-правового спрямування реалізації державної екологічної політики за основними напрямками вирішення проблем забезпечення екологічної безпеки, збереження

ландшафтного біорізноманіття і якості довкілля, придатного як умови життєдіяльності людини, ефективного використання природноресурсного потенціалу для задоволення духовних та матеріальних потреб суспільства та інтересів кожного громадянина України [2].

Російський вчений Бринчук М.М. також в навчальній літературі пропонує застосовувати інтеграційний та диференціаційний підходи при розкритті проблем розвитку екологічного права (права навколишнього середовища) як науки та як галузі права [3]. Передусім такі проблеми, на його думку, виникають при з'ясуванні завдань регулювання суспільних відносин екологічним правом відповідно до його об'єктів: чи це має бути природне середовище як цілісний об'єкт, чи розвиток екологічного права слід розглядати через регулювання відносин стосовно використання і охорону окремих природних об'єктів – земель, вод, надр, лісів, рослинного і тваринного світу, атмосферного повітря.

На моє переконання і перший, і другий підходи можуть мати місце в науці екологічного права як один із аспектів її методології. Напевно настав час для формування цілісної методології науки екологічного права, в тому числі говорити й про те, якими методами наукового пізнання краще розкривати сутність, поняття, основні ознаки цієї важливої соціально-юридичної науки. Відповідні засади для цього пропонує сучасна філософія, яка виділяє два способи інтерпретації світу знань за допомогою встановлення відповідної ієрархії, згідно з якою наука складається із теорій, теорія в свою чергу містить поняття, або ж навпаки: є поняття, яке формує теорію, а теорія формує науку [4].

Із поняттям теорії інколи пов'язують доктрини або концепції. Так, в працях сучасних представників науки екологічного права ми зустрічаємо різні підходи до доктрин науки екологічного права [5], проте в кожному із них спостерігаються в основному загальні підходи до його предмету, системи, джерел тощо.

Отже, якщо стати на позицію визначення поняття «інтеграція» та «диференціація» в екологічному праві», то ми маємо пам'ятати, що етимологія цих термінів має застосовуватися завжди для пояснення, чому вони вживаються в теорії екологічного права і яке значення це має для цілісності цієї науки.

«Інтеграція» (від лат. *integrum* - ціле, *integratio* - відновлення), означає, по-перше, поєднання, взаємопроникнення; по-друге, це процес об'єднання будь-яких елементів (частин) в одне ціле; це процес взаємозближення й утворення взаємозв'язків; це згуртування, об'єднання політичних, економічних, державних і громадських структур в рамках регіону, країни, світу. Диференціація ж (від лат. *differentia* - розрізнення) – це також процес та стан подрібнення певної соціальної або іншої цілісності на складові частини чи елементи, поділ, розчленування цілого на якісно відмінні частини [6].

Відтак, вбачається, що інтеграцію та диференціацію в екологічному праві доцільно розглядати як системно-структурний метод пізнання, який дозволяє на належному науковому рівні дати пояснення не лише про об'єкти та джерела цієї галузі, але й про її предмет, систему, інші важливі складові. Водночас, принципи інтеграції та диференціації можуть бути покладені в основу аналізу та синтезу як методів наукового пізнання [7].

Так, інтеграційні засади екологічного права дозволяють говорити про цілісність її системи та предмета, або ж про цілісність таких категорій як: державна екологічна політика; екологічні права та обов'язки громадян; право власності на природні ресурси; право природокористування; екологічне управління; економіко-правовий механізм в галузі екології; юридична відповідальність в галузі екології тощо, зважаючи, що за своєю значимістю вони формують загальну частину екологічного права. Окрім цього, інтеграційний підхід як метод має значною мірою впливати на визначеність понять цих категорій.

Водночас, диференційні засади дозволяють розмежовувати систему екологічного права на відносно самостійні галузі природоресурсного (земельного, водного, надрового, лісового права тощо), природоохоронного

(природно-заповідного, курортного, рекреаційного, або ж ландшафтного) права, права екологічної безпеки. І такий підхід при цьому має цілком об'єктивні засади. Зокрема, необхідність правового регулювання суспільних відносин по використанню і охороні земель, вод, надр, лісів та інших природних ресурсів, або ж по охороні особливо цінних природних комплексів та ландшафтів, чи із забезпечення екологічної безпеки обумовлена заінтересованістю суспільства та держави у детальному їх регулюванні з урахуванням специфіки кожної із зазначених сфер. Відповідно специфічними виступають і самі суспільні відносини у межах цих сфер.

Диференційний підхід дозволяє відповідним чином досліджувати таку специфічність суспільних відносин з огляду на встановлений законодавством правовий режим конкретного природного ресурсу чи комплексу, їх правового статусу як об'єктів права власності, користування, управління, охорони чи захисту. Диференціація впливає на особливості правового режиму кожного із таких об'єктів у залежності від їх цільового призначення або цінності. Так само диференціація допомагає визначити систему повноважень суб'єктів екологічних правовідносин.

Отже, для цілісності науково-методологічних засад екологічного права бажано структурно-системний та інші методи пізнання підпорядковувати не лише щодо об'єктів, джерел, системи чи процесу формування цієї галузі, а й щодо так званих концепцій або ж теорій чи доктрин науки екологічного права.

Зокрема, як свідчать джерела, в сучасній еколого-правовій науці виділяють на засадах інтеграції та диференціації три основних доктрини змістовного обґрунтування *предмета екологічного права*:

а) ототожнення з правом навколишнього середовища, що включає дві групи правовідносин – раціонального природокористування і природоохоронного права;

б) інтегрованої супергалузі з галузевою і підгалузевою підсистемами з трьома сферами правового регулювання: природноресурсового; середовище охоронного, ландшафтного; правового забезпечення екологічної безпеки;

в) концепції комплексної галузі права, яка об'єднує правові норми, що регулюють системні екологічні відносини з метою охорони життя і здоров'я громадян, захисту їх екологічних прав і свобод, раціонального природокористування і забезпечення якості навколишнього природного середовища в інтересах сучасного і майбутніх поколінь [8].

Практична значимість таких доктрин зводиться до того, що наукові підходи про предмет чи систему повинні допомогти власне здійснити належну систематизацію екологічного законодавства, чи то в формі єдиного Екологічного кодексу України, чи то в формах Природоресурсового, Природоохоронного (Ландшафтного) кодексів та Закону України про екологічну безпеку, і лише на їх базі прийняття Екологічного кодексу України.

Водночас, на мою думку, в теорії екологічного права до цього часу ще не розвинулася належним чином концепція (доктрина) *об'єктів екологічного права*. Традиційно до них відносять ті матеріальні та нематеріальні соціальні цінності, на які спрямовані екологічні правовідносини. З одного боку, інтегрованими об'єктами визнаються навколишнє природне середовище та життя і здоров'я людей. З іншого боку – виділяють диференційовані об'єкти (земля, води, надра тощо) та комплексні об'єкти, якими є території природно-заповідного фонду, курортні, лікувально-оздоровчі, рекреаційні та інші зони.

За умови, коли навколишнім природним середовищем ми будемо вважати всю Природу, то цілком логічне віднесення її до інтегрованого, специфічного об'єкта правового регулювання. Однак відносити до інтегрованих об'єктів життя і здоров'я людей, які власне виступають елементом Людини як розумної істоти біологічного виду, дуже залежної від Природи, є помилковим. Тому, на мій погляд, інтеграція та диференціація щодо об'єктів екологічного права в науці мають бути доповнені іншими методами пізнання світу речей, що дозволить дослідити їх онтологічні, ментальнологічні та лінгвологічні ознаки [4, с. 13].

Наприклад, якщо ми беремо до уваги, що природні ресурси як об'єкти правового регулювання у буквальному значенні є джерелами споживання [9],

то ми стаємо на бік представників як адміністративно-планової (наприклад, радянської), так і ринкової (сучасної) економіки, побудованої на таких постулатах, які або повністю або частково не враховують концепту природи – ідеології, що сформована на основі суджень і критеріїв для використання *природи* [10] як об'єкта права. Тобто, в межах науки підтверджується економічний атрибут природи, коли об'єктами правового регулювання розглядаються виключно природні ресурси, які хоч фактично і мають зв'язки із природою (мають природне походження, пов'язані з навколишнім природним середовищем, виконують функції життєзабезпечення тощо), проте можуть перебувати у цивільному обігу чи у господарському віданні на певних правових титулах та щодо яких можуть вчинятися певні юридично значимі дії (купівля-продаж, застава, обмін, дарування тощо).

У такий спосіб суспільство в межах економічних атрибутів природи звело до рангу «привласнення та збагачення» всім і всього, що пов'язано з використанням природних багатств. Власність на природу виникає, перефразовуючи слова Цицерона, на те, що колись було загальним. Тому не дивно, що ставиться під сумнів існування природоресурсного права у системі екологічного права, робиться зауваження, що в історичному аспекті природоресурсне право виділилося із земельного права, що в ньому переважають відносини права власності на природні ресурси, що потребують «переважно диспозитивних регулятивних засад, які базуються на позитивних зобов'язаннях і стимулах, а також на обмеженому застосуванні дозвільних способів при наданні дозволів на спеціальне природокористування» [11]. Такі підходи прислуговують іншим правовим наукам, зокрема цивільному і господарському праву, для яких характерною є особливість визнання і захист (охорона) економічних атрибутів природи. Особливо це стосується питання права власності, зокрема приватної, на природу [12], що на думку Бринчука М.М. є «ресурсом деградації природи, суспільства і держави» [13], а на нашу думку - нівелює засади сталого розвитку.

З таких міркувань доцільно законодавчо визнати Природу публічним благом та найвищою соціальною цінністю, переглянути державну політику щодо неї на рівні Конституції України. Такі підходи будуть відбивати наукознавчі екоцентричні підходи до її суті і значимості, та, особливо, її екологічних і духовних (соціальних) атрибутів, що відповідає засадам сталого розвитку.

Людину ж та її складові елементи, такі як життя і здоров'я пропонується вважати складовою частиною природи, зважаючи на її біологічне походження та неможливість існування без природи. Тому людству, як представнику світового розуму, слід розробляти належні засоби охорони перш за все для природи як середовища і умови свого існування.

Отже, в науці екологічного права слід переглянути концептуальні наукові підходи саме до об'єктного складу екологічних правовідносин. При цьому доцільно керуватися новітніми науковими підходами щодо концепту природи в екологічному праві, який досліджує усі її атрибути – економічні, екологічні та, особливо, духовні. Для посилення значимості останнього атрибуту природи слід брати до уваги цілі державної екологічної політики України, особливо щодо наукового та правового обґрунтування регулювання засад підвищення рівня екологічної свідомості, а в її межах – еколого-правової освіти і виховання. На вирішення такого завдання доктрина екологічного права може залучати сучасні науки, зокрема, філософію права, де започатковано цікавий сучасний науковий напрям – екософія права як методологічне завдання формування екоправової культури в Україні [14].

Екософія права визначається як пост(мета)некласична парадигма філософії гармонізації відносин між людьми в соціумі і Природою через екологізацію свідомості. В основі такого підходу пропонується розглядати зміну парадигми мислення шляхом екологічного синтезу його екстравертного й інтровертного типів на підставі їх гармонізації в цілісне правове мислення. При цьому звертається увага на те, що саме творчий потенціал індивіда екстравертного типу має екофобну спрямованість, що програмує його дії на

збиток власному благу як просто біоістоти (як і благу інших біоістот), тобто призводить до нехтування правом на гідне життя. Творець техногенної цивілізації, формуючи її на засадах екофобної парадигми, сам перетворюється на руйнівника як фундаментальних гуманістичних підвалин культури в цілому, так і її екологічного складника – природного підґрунтя екогармонійного правового суспільства [14].

Вирішальним чинником еволюції соціуму екософія права пропонує визнати правову людину як цілісно-екотворчу особистість, становлення якої пов'язується з екологізацією її правосвідомості, духовним оновленням на засадах набуття знань про гармонізацію соціальних відносин у цілому й правовідносин, зокрема, де вирішальна роль відводиться чиннику визнання індивідом відповідальності щодо Природи як своєї колиски й годувальниці, джерела власного життя. У такому випадку особистість, яка формується як екологічна правова людина, здатна взяти на себе відповідальність за своє життя, майбутнє соціуму і Природи. У зв'язку з цим підкреслюється, що історія людства надає підстави для розуміння того, що перетворення індивіда на цілісну екологічну правову особистість та те знання, яке він розвинув у напрямі екофобної раціоналістичності, не дозволить йому сконцентрувати в необхідному обсязі інформацію для вирішення творчих завдань і забезпечити головну мету свого призначення – вдосконалити себе як творця екогармонійного правового соціуму [14].

Такий підхід, на нашу думку, відображає екоцентричний підхід у розумінні сучасних взаємин суспільства і природи, дозволяє переосмислити теоретичні проблеми реалізації екологічної функції держави, кардинально змінити сутність цієї функції на засадах екоцентричної спрямованості з метою збереження і примноження потенціалу природи – світового універсуму – у всьому її різноманітті при одночасному створенні екологічно безпечних умов життєдіяльності людини і суспільства [15].

Тому, на мою думку, потребує кардинальних змін стаття 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», яку слід

назвати «Об'єкти екологічного права», на загал «Об'єкти цивільних прав» у Цивільному кодексі України, та визначити, що такими об'єктами виступають майнові та немайнові природні ресурси як однорідні складові Природи, які є елементами екосистеми, що придатні для задоволення матеріальних, економічних, духовних та інших потреб Людини. В такий спосіб буде реалізовано інтегрований та диференційований підхід до цього важливого компоненту екологічного права. Далі можна конкретизувати це поняття, зважаючи, що природними ресурсами є: землі, земельні ресурси (грунт), надра (корисні копалини), води, повітряний простір, атмосферне повітря, клімат, радіочастотний ресурс, тваринний світ, рослинний світ, альтернативні джерела енергії [16]. Так, природні ресурси як матеріальні блага – це частини природи, або ж природних об'єктів, що залучені в господарський обіг та які в силу притаманним їм якостям можуть використовуватися людиною, суспільством і державою для задоволення багаточисельних потреб. Природні ресурси як нематеріальні блага – це не залучені до господарського обігу природні об'єкти, що входять в екологічні системи як необхідні компоненти та внаслідок виконуваних екологічних, лікувально-оздоровчих, рекреаційних, науково-пізнавальних, естетичних та інших функцій мають особливе значення для задоволення потреб середовища життєдіяльності людини і суспільства.

Отже, по суті природні ресурси – це основні об'єкти екологічного права щодо яких в науці не достатньо повно приділяється увага, особливо до їх юридичних ознак та поняття, можливості юридичного визначення та юридичної класифікації. Характеристика природних ресурсів, у залежності від включення їх у господарський обіг чи виключення із останнього з метою особливої охорони у межах спеціально визначених територій, дозволяє розглядати природоресурсну та природоохоронну складову кожної із галузей права, що визначають структуру екологічного права: земельноресурсне і земельноохоронне; водоресурсне і водоохоронне; надроресурсне і надрохоронне тощо. Про те, що екологічне право побудоване перш за все на засадах природоресурсного і природоохоронного блоків правового

регулювання свого часу звертали увагу Петров В.В. [17], Андрейцев В.І. [18] та інші. Тому не можна погодитись про те, що «в еколого-правовому розумінні не можна охороняти те, що підлягає споживанню, а те, що не використовується, не потребує охорони» [9, с. 93].

Такий підхід до природи і її ресурсів необхідний в сучасних умовах передусім для реалізації засад сталого розвитку – домінантної ідеології розвитку цивілізації на найближчі століття. Особливо це характерне для державної екологічної політики суверенної держави, яка має відображати суть політик інших держав. Відповідно до принципів національної екологічної політики, визначених у Законі України від 21 грудня 2010 року «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року», економічна, екологічна та соціальна складова сталого розвитку є необхідним засобом посилення ролі екологічного управління, припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття і формування екологічної мережі, забезпечення екологічно збалансованого природокористування тощо, в тому числі такими способами як: удосконалення дозвільної системи у сфері охорони навколишнього природного середовища, включаючи наукове забезпечення встановлення лімітів на використання природних ресурсів та граничнодопустимих рівнів забруднення навколишнього природного середовища; екологічна експертиза та оцінка впливу на стан довкілля небезпечних видів діяльності та об'єктів; економічні та фінансові механізми. Зокрема, основними економічними та фінансовими механізмами для сфери природних ресурсів мають бути: їх економічна оцінка, яка у планово-проектних розрахунках повинна бути тільки диференційною рентою [19]; пошук нових джерел фінансування заходів з їх відтворення та підтримання у належному стані; створення сприятливого податкового, кредитного та інвестиційного клімату в природоохоронну діяльність; удосконалення нормативно-правової бази з питань природокористування на платній основі, інше. Науці екологічного права доцільно всебічно долучатися до дослідження правових засад таких механізмів, а отже пропонувати нові концепції чи доктрини.

Список використаних джерел

1. Анрейцев В.І. Екологічне право. Загальна частина: Курс лекцій у схемах: Навч. посібн. – К.: Вентурі, 1996. – С. 18.
2. Анрейцев В.І. Інтеграція та диференціація галузей екологічного права: проблеми структуризації системи // Співвідношення екологічного, природоресурсного, земельного і аграрного права: Матеріали до круглого столу 9 грудня 2011 р. / За заг. ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. – Х.: Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2011. – С. 3-9.
3. Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды) / Учебник для высших юридических учебных заведений. — М.: Юристъ, 1998. — 688 с. – С. 83-86.
4. История, философия и методология социальных наук: учебник для магистров / В.А. Канке. – М.: Издательство Юрайт, 2014. – 572 с. – С. 12-16.
5. Правова доктрина України: у 5-ти томах. – Х.: Право, 2013. – Т. 4 Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права / Ю.С. Шемшученко, А.П. Гетьман, В.І. Анрейцев та ін.; за аг. Ред.. Ю.С. Шемшученка. – 848 с.
6. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. : Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 210 с.
7. Сидоренко В.К., Дмитренко П.В. Основи наукових досліджень. / Навчальний посібник для вищих педагогічних закладів освіти. – К.: РННЦ "ДІНІТ", 2000. – 259 с.
8. Анрейцев В. І. Генеза наукових доктрин екологічного права в Україні // Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики [текст]: моногр. / В.І. Анрейцев. – Дніпропетровськ, Національний гірничий університет, 2011. – С. 18-29.
9. Екологічне право України: підруч. для студ. вищих навч. закладів / За аг. ред. Каракаша І.І. – Одеса: Фенікс, 2012. – С. 93.
10. Лю Хунянь. Концепт и взгляды на природу в экологическом праве // Государство и право. – 2010. - № 1. – С. 90-99.
11. Єрмоленко В.М. Теоретичні проблеми розмежування галузей екологічного і природо ресурсного права // Право України. – 2010. - № 7. С. 148-153.
12. Бринчук М.М. Частная собственность и природа // Государство и право. – 2011. - № 9. – С. 24-33.
13. Бринчук М.М. Право как ресурс деградации природы, общества и государства // Государство и право. – 2012. - № 4. – С. 29-38.
14. Бургарт Т.І. Екософія права як методологічне завдання формування екоправової культури в Україні // Проблеми законності. – 2008. – С. 209-214.
15. Карпович Н.И. Теоретические проблемы реализации экологической функции государства // Автореф.дисс. д.ю.н., специальность 12.00.06 –

природоресурсное право; аграрное право; экологическое право. – Минск, БГУ, 2012. – 29 с.

16. Мала гірнича енциклопедія. В 3-х т. / За ред. В. С. Білецького. — Донецьк: Донбас, 2004. — ISBN 966-7804- С. 14-33.

17. Петров В.В. Экология и право. – М., 1981. – С. 32-33.

18. Андрейцев В.І. Інтеграція та диференціація галузей екологічного права: проблеми структуризації системи // Співвідношення екологічного, природоресурсного, земельного і аграрного права: Матеріали до круглого столу 9 грудня 2011 р. / За заг. Ред. А.П. Гетьмана та М.В. шульги. – Х.: Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2011. – С. 3-9.

19. Стратегічні напрями сталого розвитку України // Під ред.. Б.М. Данилишина. – К., 2003. – С. 7-34.